

Наталія Костусяк –
кандидат філологічних наук,
доцент кафедри української мови
Волинського національного
університету імені Лесі Українки

ФУНКЦІЙНА КВАЛІФІКАЦІЯ СЕМАНТИЧНОГО ВІДМІНКА „ІНСТРУМЕНТАЛЬ”

*Роботу виконано на кафедрі української мови
ВНУ ім. Лесі Українки*

У статті розглянуто семантичний відмінок „інструменталь”, вирізнено його значеннєві варіанти, обґрунтовано первинні та вторинні формальні засоби вираження, пов’язані з морфологічними відмінками.

Ключові слова: парадигма, відмінок, грамема, інструменталь.

Костусяк Н. Н. Функциональная квалификация семантического падежа „инструменталь”. В статье рассмотрен семантический падеж „инструменталь”, обоснованы его смысловые варианты, первичные и вторичные формальные средства выражения, связанные с морфологическими падежами.

Ключевые слова: парадигма, падеж, граммема, инструменталь.

Kostusyak N. Functional qualification of a semantic case „a instrumentals case”.

In the article a semantic case (a instrumentals case) is analysed, its meaningful variants are distinguished, primary and secondary formal means of expression, which are connected with morphological cases, are proved.

Key words: paradigm, case, grammeme, instrumentals.

Постановка наукової проблеми та її значення. Сучасна лінгвоукраїністика значно розширила поле своїх досліджень, одним із найвагоміших теоретичних принципів яких виступає вивчення внутрішньої та зовнішньої ієрархії граматичних одиниць і категорій, особливостей функціонування та розгляд їх на тлі динамічних процесів у синтаксичній, морфологічній та словотвірній структурах української мови. Такий підхід уможливив адекватне окреслення сукупності всіх лінгвістичних явищ, які все активніше опрацьовують у функційно-категорійній граматиці. Останнім часом центр наукових інтересів становить опис дієслова як ієрархічно вершинного компонента реченнєвих конструкцій. Безперечно, дієслову належить визначальна роль у граматичному структуруванні української мови, але важливе значення для вияву її типологічних ознак мають також іменники.

У зв'язку з цим перспективними вважаємо ті дослідження, у яких здійснено акцент на невіддільному поєднанні дієслівності й іменниковості, що становить специфіку та своєрідність граматичного ладу української мови. Обидва вказаних класи слів формують граматичний стрижень, навколо якого згруповано морфологічні та синтаксичні явища. Орієнтація на іменниково-дієслівну домінуючу дає змогу розширити аспекти дослідження граматичної категорійної системи. Акцентування уваги на іменниковості й дієслівності фіксуємо в студіях І. Р. Вихованця, А. П. Загнітка, М. Я. Плющ, М. В. Мірченка, М. С. Скаба, Т. Є. Масицької, О. Г. Межова та ін. Однак, незважаючи на численні дослідження, чимало питань і досі залишаються відкритими. З-поміж них ґрунтовнішого опрацювання потребує іменникова категорія відмінка. Доречно зазначити, що тривалий час домінувала тенденція одноаспектного, суто морфологічного вивчення відмінкових грамем, а кваліфікація їх із позицій семантичного синтаксису перебувала поза увагою лінгвістів. Наголошуючи на взаємозумовленості та тісній взаємодії дієслова й іменника, яким належить конститутивна роль у граматичній структурі української мови, І. Р. Вихованець слушно наголошує: „Саме зв'язки іменника і дієслова визначають статус відмінка як основної граматичної категорії, а також набір власне-відмінкових семантико- і формально-синтаксичних функцій” [2, 4]. Керуючись такими міркуваннями, вважаємо, що, крім морфологічних відмінків, в українській мові доцільно вирізнити семантичні відмінкові грамеми, до сфери яких належать суб'єкт, об'єкт, адресат, локатив, інструменталь. У нашій студії зацентруємо увагу на семантичному відмінкові „інструменталь”, його парадигматичній своєрідності, описові всіх можливих структурних схем речення, у яких засвідчена вказана грамема, що раніше ще не було предметом спеціальних лінгвістичних студій. Це й мотивує **актуальність** пропонованої праці. **Мета** статті полягає в комплексному вивченні особливостей синтаксичної парадигми семантичного відмінка „інструменталь”. Для досягнення поставленої мети ставимо перед собою такі **завдання**: 1) вирізнити й ієрархізувати значеннєві різновиди вказаної грамеми;

2) схарактеризувати її морфологічні засоби реалізації, виокремивши центральні та периферійні вияви; 3) зважаючи на проаналізовані диференційні ознаки інструменталю, подати його дефініцію.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування результатів дослідження. На останньому місці у відмінковій семантичній ієрархії перебуває інструменталь, який не належать до обов'язкових компонентів речення, оскільки не входить в основну предикатно-суб'єктно-об'єктну рамку і його елімінація не призводить до семантичної або граматичної ущербності синтаксичної одиниці. І. Р. Вихованець, розв'язуючи проблему класифікації субстанційних синтаксем, підкреслює, що інструментальна синтаксема „використовується в периферійній позиції речення і виражає нецентральні семантико-синтаксичні функції” [3, 127]. Формальна редукція інструментального компонента деякою мірою спричиняє семантико-комунікативні зміщення – перенесення акценту на саму дію. У такому разі увагу сфокусовано на значенні предиката та його суб'єктно-об'єктного оточення, пор.: *Дячок витер **рукавом** піт на лобі...* (М. Хвильовий) і *Дячок витер піт на лобі; ...чорний таранкуватий чоловік років сорока бив **молотком** розпечену залізяку...* (Г. Тютюнник) і *Чорний таранкуватий чоловік років сорока бив розпечену залізяку.* Як зауважує У. Чейф, одна з головних умов функціонування інструменталю – залежність його від дієслова-предиката, що позначає дію-процес [12, 176].

У сучасній українській мові для інструменталю характерне деяке лексичне обмеження, оскільки цю семантичну граему звичайно репрезентують іменники на позначення істот і спеціалізованих конкретних предметів, які слугують для реалізації дії. На думку І. Р. Вихованця, „інструментальність орудного становить периферію предметності, замикаючи її і межуючи з адverbіальністю” [3, 128]. Теоретичне осмислення значенневої парадигми інструменталю та встановлення закономірностей його формального вияву мотивує наявність у мовознавстві різних концепцій. Сучасне розуміння засобів вираження інструментальності має сталу традицію, пов'язану з цілком

аргументованим потрактуванням орудного відмінка як його основного морфологічного варіанта. Водночас не менш цікаве питання про семантичні різновиди цієї грамеми, що неодноразово поставало в центрі уваги дослідників. Зокрема, у російській лінгвістиці думку про значеннєву функцію знаряддя в найширшому значенні цього слова обстоював О. М. Пешковський [6, 282]. За спостереженнями окремих мовознавців, орудному інструментальному властива триєдина семантика, пов'язана зі значенням знаряддя, засобу й допоміжного матеріалу [11, 33–51; 10, 77]. Питання семантичної диференціації орудного відмінка всебічно опрацювала А. Вежбицька, яка до сфери головних включила функцію знаряддя дії аналізованої грамеми й вирізнила також функцію засобів пересування [1, 310, 312–313, 317, 333, 336]. Цінний матеріал для значеннєвої диференціації інструменталія в україністиці дають дослідження О. С. Мельничука, І. Р. Вихованця, М. Я. Плющ. У їхній граматичній концепції семантичну парадигму аналізованого відмінка структурують мовні одиниці, що вказують на знаряддя або засіб дії [9, 84; 2, 129; 3, 127; 7, 17–28]. Досить аргументоване й оригінальне, на нашу думку, витлумачення І. Р. Вихованцем орудного відмінка на позначення допоміжного матеріалу: „Так зване значення допоміжного матеріалу не включаємо як окреме значення в більш загальне інструментальне нарівні зі значеннями знаряддя і засобу, оскільки воно не становить самостійної одиниці, а є перехідним явищем між інструментальністю й об'єктністю” [3, 128].

Зважаючи на семантичну специфіку предиката дії та лексичні параметри підпорядкованих йому іменникових компонентів, вважаємо, що значеннєвий діапазон відмінкової грамеми „інструменталь” варто диференціювати на одиниці, що позначають знаряддя та засіб дії. Інструменталь з значенням знаряддя вказує на конкретний предмет, який використовує суб'єкт із метою завершення дії. Крім нього, необхідним компонентом такого типу реченнєвих структур виступає об'єкт переважно в знахідному відмінку, рідше – у родовому, наприклад: *...щире, високе небо не підмалюєш квачем* (В. Симоненко); *...кухар важким, на довжелезному держалні черпаком* <...>

нале нізчимної баланди кожному в те, що він має... (П. Загребельний); ...Микола Хащуватий наливає їй **черпаком** кандьору з казана (Є. Гуцало). Інструменталь засобу дії позначає допоміжний предмет, за допомогою якого суб'єкт або об'єкт переміщуються в просторі¹, наприклад: *Погрузили на віз сундук – і поїхав Улас **підводою**...* (Г. Тютюнник); *Дотепер із Черкас до Харкова вони [студенти – Н. К.] могли доїхати **потягом** за пільговою для студентів ціною – 30 гривень* („Голос України”, жовтень 2011).

Крім підпорядкуванню предикатам дії, наявності двох семантичних варіантів – знаряддя та засобу дії, диференційною ознакою вказаної грамеми варто вважати її здатність структурувати реченнєві побудови з тривалентними – семивалентними ознаковими словами. Варто зазначити, що центральну сферу функціонування мовних одиниць із семою знаряддя дії формують насамперед чотирикомпонентні конструкції, на ієрархічній вершині яких перебувають тривалентні дієслова зі значенням творення, видів діяльності: ...*дервіші-трясуни здирали одяг, кололи себе **ножами**, пекли тіло розпеченим у багаттях залізним **бруссям*** (Р. Іваничук); [*Сироватка – Н. К.*] ...*малював по стіні знайденим у кутку **уламком** розм'яклої червоної цегли коня* (Ю. Мушкетик); ...*троє голих запорожців мішали **тичинами** в казані смолу* (Ю. Мушкетик); *Нечена помовчав і помішав **патичком** жар* (Ю. Мушкетик); ...*слуги **черпаками** відмірювали питво...* (В. О. Шевчук); ...*блиснув широченний меч у руці нападника, хоч **мечем** тим він нікого й не рубав* (П. Загребельний); *Вони [яничари – Н. К.] рубали м'ясо величезними **ножаками*** (П. Загребельний); *Один з дружинників **мечем** перерубав віршовку...* (П. Загребельний). Хоча лексико-граматичне наповнення інструменталія передбачає передусім назви з предметною семантикою, іменники з абстрактним значеннями також можуть виступати в цій функції, пор.: ...*людську душу можна виміряти й **стиглим колоссям**, і ласкою, і лагідним **усміхом*** (Ю. Мушкетик). Абстрактні мовні одиниці вважаємо периферійним виявом аналізованої грамеми, оскільки

---

¹ Конкретніше про дієслівні предикати, які сполучаються з інструментальною синтаксею у функції знаряддя та засобу дії див. у пр. Т. Є. Масицької „Функціонально-семантична реалізація інструментальної синтаксеми” [5].

в такому разі часто спостерігаємо синкретизм семантики знаряддя дії та обставинного значення способу дії, наприклад: *Марко стинав молодицю поглядом* (Ю. Мушкетик); *Соліковський проймав нас ненависним поглядом* (Р. Іваничук).

Місце для інструменталія здатні відкривати чотиривалентні предикати дії зазвичай із семантикою „писання” та вилучення, відокремлення або від’єднання одного об’єкта від іншого певним знаряддям, унаслідок чого предмет зазнає якісних чи кількісних змін: *...а я писала мало не осколком великі букви, щойно з букваря...* (Л. Костенко); *Світліший шаблею відрубав голову хлопчині* (Б. Лепкий); *Розбійники відрізали від туші [ножем – Н. К.] кавалки печені* (В. О. Шевчук); *Янь <...> [мечем – Н. К.] відрізав від пояса ханську шаблю* (В. Малик).

Окрім указаних різновидів семантичного відмінка „інструменталь”, варто вказати на компоненти, лексичне наповнення яких пов’язане з назвами речовин, матеріалів, що слугують для виготовлення чогось, наприклад: *[Козаки – Н. К.] ...плели тури з лози та набивали їх глиною* (Ю. Мушкетик); *Чоботи зелені. Чи з жаб’ячої шкіри їх пошили тобі лакизи?* (П. Загребельний). Такі мовні одиниці мають ускладнену семантику, зумовлену поєднанням значення засобу дії та об’єктності. Наявність у них синкретичних ознак, на нашу думку, вказує на периферійність інструментальної семантики.

Репрезентантами інструментально-об’єктного значення також виступають синтаксеми, виражені орудним відмінком, що передбачають лексичне заповнення назвами частин тіла, органів чуття, за допомогою яких відбувається дія: *Митрофан ударив кулаком по днищу, аж воно загуло* (Ю. Мушкетик); *Обличчя пана Казимира поблідло, він схопився з стільця й вдарив кулаком по мармуровому столику* (Ю. Мушкетик); *Один пахолок мовчки показав рукою на вікно* (Р. Іваничук); *Півень потупцяв пазуристими лапами по долівці – й знову прислухався* (Є. Гуцало); *У хлівці загуркотів кабанчик, кидав рилом пусте корито* (Г. Тютюнник). На думку Н. Д. Станишевої, відмінки можуть набувати синкретичності, унаслідок чого виникають сектори функційної взаємодії,

встановлення яких має першочергове значення для вияву диференційних ознак кожної з відмінкових граем [8, 46].

Окремої уваги заслуговують реченнєві побудови з інструменталем на позначення засобу дії. Зазвичай вони залежать від дієслів руху та переміщення, у валентному оточенні яких перебувають також локативні синтаксеми. Аналізований тип предикатів має п'ятивалентний – семивалентний вияви. Ознаковим словам, сполучувальний семантико-синтаксичний потенціал яких передбачає наявність п'яти іменникових компонентів, підпорядковані такі мовні одиниці – суб'єкт, інструменталь на позначення засобу переміщення та три динамічних локативи, що окреслюють кінцевий і вихідний пункти руху та шлях руху. Варто зазначити, що в мовленні не всі локативи потребують експліцитного вираження. Наприклад: *До Чупахівки їхали **возами*** (Г. Тютюнник); *Капітан заявляє цим, що він сьогодні відпливає [**кораблем** – Н. К.] з нашого Міста до своєї країни за море* (Ю. Яновський).

Інструменталь може перебувати у валентному оточенні шести- та семивалентних предикатів, які поєднують семантику переміщення й конкретної фізичної дії. За такого функціонування він позначає засіб руху – найчастіше певний вид транспорту. Диференційну ознаку реченнєвих конструкцій указанного типу становить менша обов'язковість залежних локативів і нерідке їхнє імпліцитне вираження: *Тому пан звеліли возити його нашими **кіньми*** (І. Пільгук); *Їх **машинами** возять на роботу й з роботи* (О. Гончар).

Сферу семантичних різновидів відмінкової граеми „інструменталь” поповнюють компоненти на позначення засобів передачі та зв'язку типу *телебачення, телеграма, телефон, радіо*, наприклад: *Про це інформує **телефоном** наш власкор Алла Антіпова* („Голос України”, жовтень 2011).

У сучасній українській мові продуктивним вважаємо розгляд семантичного відмінка „інструменталь”, побудований на морфологічних засобах його вираження. Орієнтація на такі кваліфікаційні параметри уможлиблює вирізнення центральної граеми (відмінкової домінанти) та її морфологічних варіантів, що дає змогу повно й усебічно проаналізувати

специфіку синтаксичної парадигми інструменталія. Його основний морфологічний репрезентант – орудний відмінок: *...селяни б'ють **ломами** кригу...* (Г. Тютюнник); *Тоді він [Отава – Н. К.] поїхав **ліфтом** на сьомий поверх...* (П. Загребельний). За спостереженнями І. Р. Вихованця, „орудний відмінок створює ядро відмінкової периферійності. Він є периферійним з погляду формально-синтаксичної позиції в реченні, семантико-синтаксичного функціонування і лексичного наповнення відмінкової форми” [3, 127].

У ролі морфологічних варіантів, крім орудного відмінка, засвідчені прийменниково-відмінкові сполуки. Як слушно наголошує А. П. Загнітко: „Вторинні функції відмінкових форм, кількість яких <...> зумовлюється їх участю в творенні речення, взаємодією з дієсловом-предикатом, умовами транспозиції, часто ускладнюють семантичну структуру речення, засвідчуючи факти синтаксичної похідності одного відмінка від іншого” [4, 338]. Внутрішньою транспозиційною спрямованістю в інструментальну сферу позначені прийменникові місцевий, родовий і знахідний відмінки: *...по них [ріках – Н. К.] і їдь в усі кінці, куди хочеш! Влітку – по воді **на човнах**, взимку – по льоду **на санях** чи **верхи**...* (В. Малик); *Оскільки я та моя колега вперше літали **на повітряній кулі**, то, згідно з давнім звичаєм, нас навіть прийняли у повітроплавці, про що видали документ („День”, жовтень, 2011); Юному лицареві, що виріс у сідлі, вмів стріляти з **рушниці** з-під черева коня, а з **лука** – правою і лівою рукою, вузькою була **караїмська фортеця**...* (Р. Іваничук); *А над берегом моря походжає старий **Половець**, дивиться **в бінокль** на море* (Ю. Яновський). Виступаючи морфологічним еквівалентом орудного відмінка як домінуючого в інструментальній сфері, грамема місцевого найчастіше функціонує з прийменниками *на, по*, рідше – *в*: *...Ібрагім грав **на віолі*** (П. Загребельний); *Сам Муса-паша вилетів із воріт **на коні** і щодуху помчав до казарм* (Р. Іваничук); *...до академіка Писаренка заскочив **на машині** з фронту його син майор...* (П. Загребельний); *Там же, біля Ташані, стояла кухня, і кухар в білому ковпаку різав **на машинці** свіжу телятину* (Г. Тютюнник); *Хто міг подумати, що, поїхавши у відрядження в Кам'янець-Подільський, я... політаю*

на повітряній кулі! („День”, жовтень, 2011); *...по радіо* цього не повідомляють... (Г. Тютюнник); *Я говорив сьогодні з Борисом Миколайовичем по телефону* („День”, жовтень, 2011); *За бречкою у простому кованому возі їхав панський кухар* (І. Пільгук). У такому разі семантику локативності в ній нівельовано, натомість активізовано значення знаряддя або засобу дії. Про транспозиційний потенціал місцевого в зону орудного засвідчують відповідні дериваційні процеси: *...за ними на санях* везли небагаті пожитки (М. Олійник) ← *За ними сannyaми* везли небагаті пожитки; *До Іслам-Гірея під'їхав на коні ширінський мурза* (Р. Іванчук) ← *До Іслам-Гірея під'їхав конем ширінський мурза*.

Явище внутрішньої відмінкової транспозиції спостерігаємо й за умови функціонування в інструментальній сфері родового відмінка з прийменником з. Аналізовані компоненти реалізують валентну перспективу дієслів типу *їсти, пити, стріляти*: [Люди – Н. К.] *...їли з золотого й срібного посуду* (П. Загребельний); *...життя ж було просте й невибагливе, їли з дерев'яного посуду* (П. Загребельний); *...Степура приніс дніпрової, просто в каску набравши. Гукнув Богдана, Духновича, і вони, зібравшись біля його окопу, пили з тієї каски уволу* (О. Гончар); *...воли пили з відер, які стояли біля криниці* (Ю. Мушкетик); *І стріляв тоді Родим з свого лука так далеко, як ніхто б не зміг* (П. Загребельний); *...всі дуже влучно стріляли з лука* (П. Загребельний); *Єдине, чого міг навчати, – <...> стріляти з мушкетів, які звано тут пицалями* (П. Загребельний); *Перша сотня прибічного сердюцького полку стріляє з мушкетів угору...* (Б. Лепкий); *І не всі вміють з самопалів стріляти. Але зате в кожній стрісі заховані списи, а з луків у нас і хлопчики стріляють...* (Б. Лепкий). Зрідка інструментальну семантику увиразнює похідний прийменник за допомогою: *Серед січовиків є чимало таких, які <...> шукають скарби за допомогою цвіту папороті, розрив-трави або чарівної палички* (Ю. Мушкетик); *За допомогою сієї машини ми перетворимо Землю* (О. Довженко); *Від стола до дверей тяглася віршовка, і Микита зрозумів, що то за допомогою неї Карпо відчиняв двері* (Г. Тютюнник).

Дослідження форм семантичного відмінка „інструменталь” засвідчує, що іноді його морфологічним еквівалентом може бути знахідний відмінок переважно з прийменниками *в, на*: *Дев'ять тисяч яничарів <...> стріляли з мушкетів, били в барабани* (П. Загребельний); *...один грав на гусях, другий дрібно вибивав на тамбурині* (Р. Іваничук). Рідше натрапляємо на прийменниково-відмінкову сполуку „через + знахідний відмінок”, що „вживається на означення посередництва особи, за допомогою якої суб'єкт уможливорює виконання дії” [3, 129]: *Брат – на Січі. Передавав якимось уклін через запорожців...* (Ю. Мушкетик); *Тоді написав Рогатинець гнівного листа старому другові і через паломників передав* (Р. Іваничук).

Проаналізувавши диференційні параметри семантичного відмінка „інструменталь”, подаємо його дефініцію. **Інструменталь** – семантична грамема відмінкової системи, функційно-категорійний вияв якої пов'язаний із ознакою пасивності, значенням реальної предметності, зокрема вказівкою на знаряддя або засіб дії, на семантико-синтаксичному рівні співвідносна із правобічною інструментальною синтаксемою, у морфологічному плані представлена орудним відмінком як основним для цієї функції та відмінковими грамемами місцевого, родового й знахідного – її вторинними варіантами.

Висновок. У сучасній українській мові одним із компонентів семантичних відмінків виступає інструменталь, формальний вияв якого пов'язаний з орудним відмінком як його основним морфологічним репрезентантом та місцевим, родовим і знахідним, відмінками, що набувають статусу вторинних форм. Функціонування останніх у відмінковій зоні інструменталія має стосунок до явища внутрішньої синтаксичної транспозиції граем категорії відмінка. Перспективу дослідження становить ґрунтовний опис інших семантичних відмінків.

Література

1. Вежбицка А. Дело о поверхностном падеже [Текст] / А. Вежбицка // Новое в зарубежной лингвистике. – 1985. – Вып. 15. – С. 303–341.

2. Вихованець І. Р. Система відмінків української мови [Текст] / І. Р. Вихованець. – К. : Наук. думка, 1987. – 231 с.
3. Вихованець І. Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови [Текст] : [монографія] / І. Р. Вихованець. – К. : Наук. думка, 1992. – 222 с.
4. Загнітко А. П. Теоретична граматика української мови. Морфологія [Текст] : [монографія] / А. П. Загнітко. – Донецьк : ДонДУ, 1996. – 435, [1] с.
5. Масицька Т. Є. Функціонально-семантична реалізація інструментальної синтаксеми [Текст] / Т. Є. Масицька // Лінгвістичні студії : [зб. наук. праць / укл. : Анатолій Загнітко (наук. ред.) та ін.]. – Донецьк : ДонНУ, 2001. – Вип. 7. – С. 147–150.
6. Пешковский А. М. Русский синтаксис в научном освещении [Текст] / А. М. Пешковский. – [7-е изд.]. – М. : Учпедгиз, 1956. – 511 с.
7. Плющ М. Я. Відмінок у семантико-синтаксичній структурі речення : навч. посібник [Текст] / М. Я. Плющ. – К. : Київ. пед. ін-т, 1978. – 107 с.
8. Станишева Д. С. Винительный падеж в восточнославянских языках [Текст] / Д. С. Станишева. – София: БАН, 1966. – 295 с.
9. Сучасна українська літературна мова : синтаксис [Текст] / [за заг. ред. І. К. Білодіда]. – К. : Наук. думка, 1972. – 515 с.
10. Творительный падеж в славянских языках [Текст] / [под ред. С. Б. Бернштейна]. – М. : Изд-во АН СССР, 1958. – 379 с.
11. Тимченко Є. К. Вокатив і інструменталь в українській мові [Текст] / Є. К. Тимченко. – К. : З друкарні УАН, 1926. – 118 с.
12. Чейф У. Л. Значение и структура языка [Текст] / У. Л. Чейф. – М. : Прогресс, 1975. – 482 с.